

УДК 39(477)(075,8)

Василь КУЗИК

БОНДАРСТВО ГУЦУЛЬЩИНИ В УТИЛІТАРНОМУ ВИКОРИСТАННІ ТА У СИСТЕМІ НАРОДНИХ ХУДОЖНІХ ПРОМИСЛІВ

В статті розглядається бондарський промисел як вид народної мистецької творчості що в системі народних художніх деревообробних промислів є одним із найдавніших.

Ключові слова: Гуцульщина, художня обробка дерева, мистецтво, бондарство.

Василий КУЗИК

БОНДАРСТВО ГУЦУЛЬЩИНЫ В УТИЛИТАРНОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ И В СИСТЕМЕ НАРОДНЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОМЫСЛОВ

В статье рассматривается бондарный промысел как вид народного художественного творчества что в системе народных художественных деревообрабатывающих промыслов является одним из древнейших.

Ключевые слова: Гуцульщина, художественная обработка дерева, искусство, бондарство.

Vasil KUZYK

COOPERAGE GUTSULSCHINY FOR UTILITARIAN USE AND IN THE FOLK ART CRAFTS

In the article the cooperage craft as a form of folk art that the system of national art crafts woodworking is one of the oldest.

Keywords: Hutsulshchyna, artistic woodworking, art, cooperage.

Традиція бондарського промислу сягає більше тисячі років. На Гуцульщині це ремесло зберегло свою первісну технологію. Оскільки сьогодні бондарський посуд майже вийшов з ужитку то мистецтво його виготовлення призабуте і існує на ентузіазмі не чисельної групи майстрів бондарів. Проте гірській місцевості донедавна бондарський посуд користувався великим попитом, це сприяло розвитку цього ремесла. Специфічний спосіб утримання свійських тварин вимагали саме дерев'яного, добре зробленого посуду для зберігання продуктів тваринництва.

Народна традиційна українська культура характеризується широким використанням на Гуцульщині, багатій на ліс, деревини різних порід: ялини, сосни, ялиці, бука, граба, тиса, ясена, дуба, липа, верби та ін. Наявність багатої та різноманітної сировини стимулювало розвиток у різні історичні епохи у карпатських селах деревообробних ремесел та промислів.

Оскільки гірські умови проживання не давали можливості селянам у гірських селах бути забезпеченими продуктами харчування, одягом, заняття

ремеслами та промислами давало додатковий прибуток сім'ї. Відповідно у карпатських селах розвивалися різні деревообробні промисли, а саме: теслярство, столярство, стельмаство, видовбування, ложкарство, бондарство.

Бондарство – виготовлення різноманітних ємкостей із клепок-дуг: бочок, діжок, коновок, цебриків, барилець. Деревину для виробів бондарі заготовляли взимку, висушуючи її протягом року чи півроку. Із висушених полін за допомогою сокири кололи клепки-дуги, обстругували їх рубанком та ножем. Складали певну місткість за допомогою широкого обруча складача: в нього вкладали першу клепку, підтримуючи її спеціальним пристроєм, що звався тримач. Бондарський промисел вимагав вправності і досвіду майстра. Коли бондар склав усі клепки, він їх скріплював круглими чи плоскими обручами. Залежно від величини місткості, бондарний виріб мав два чи три обручі. На поч. ХХ ст. дерев'яні обручі були замінені металевими обручами. Після цього майстер вставляв днище чи два днища (у дводонному посуді). Для вставлення днища підбивали нижній обруч вгору, а вставивши дно, зсували обруч на попереднє місце.

Питання характерних рис, особливостей, поширення та специфіки окремих видів народних промислів та ремесел Гуцульщини висвітлювались у роботах ряду українських та зарубіжних дослідників Й.Фальковського [13] Хохла Ю. Ф. [11]. М.Бірюкова [1], А.Будзана[2], С.Гвоздевич [3], Л.Калинеченко [7], Г.Горинь[5]та ін.

Бондарський промисел в народознавчій літературі висвітлено дуже фрагментарно. Як відмічає Олександр Федорук у вступній статті до каталогу «Деревоспів Володимира Ворончака» - Бондарство, як і багато інших народних духотворних діянь, сьогодні і, мабуть, у недалекому вчора — є “терра інкогніта” сучасної, так званої цивілізаційної культури [6, с.74]. Не численні праці містять деяку інформацію про розвиток бондарства, техніку та технологію виготовлення бондарських виробів. Праця Йосипа Приймака «Іван Грималюк» присвячена діяльності майстра художнього бондарства із села Річки Косівського району Івано-франківської області заслуженому майстру народної творчості Івану Грималюку [9, с.5-27]. Важливі технологічні відомості, способи оздоблення дерев'яних виробів, техніку обробки дерева на Гуцульщині, спроби прикрашування дерев'яних виробів містить фундаментальна народознавча праця В. Шухевича “Гуцульщина”[12, с. 352]. Серед чисельної літератури з художньої обробки дерева України слід виділити працю Станкевича М. Є [10], яка є першим комплексним дослідженням художньої обробки дерева як цілісної історично сформованої художньої системи, складного і багатоманітного виду українського декоративного мистецтва. В ній висвітлюється питання художньо-технологічних засад у галузях теслярства, бондарства, столярства, токарства та різьблення, аналізуються твори музейних колекцій, літературні й архівні джерела, значну увагу автор приділяє типології і художнім особливостям виробів. Тут містяться матеріали про творчість провідних народних майстрів, цехових ремісників і сучасних художників цього виду мистецтва.

Процес виготовлення бондарських виробів починався із заготовки матеріалу. Гуцульські бондарі добре знали на різних породах дерева і кожен сам собі добирав його для своїх виробів. Матеріалом для виготовлення бондарського посуду є деревина різних порід, але найбільш придатна деревина дуба, берези та смереки. На Гуцульщині для дрібного (білого) бондарства широко застосовують деревину смереки. Підбір матеріалу для виготовлення бондарських виробів має важливе значення. З давніх-давен для виготовлення і зберігання напоїв — вина, коньяку та пива - застосовували бочки, виготовлені тільки з деревини дуба, в яких напій вистоявся і зберігався дуже довго. Деревина дуба дуже міцна, дає можливість виготовляти посуд великої місткості, але в ній є багато барвників, дубильних речовин танідів, тому для зберігання молочних продуктів вона не годиться. Найкращим деревом для виготовлення бондарських виробів вважається смерека, яка росте на доброму ґрунті в лісовій гущавині і не має природних вад: кривизни та сучків. Таке дерево відповідає всім вимогам бондарної технології і добре розколюється. Стовбур смереки розпилювали на заготовки відповідної довжини 30, 40, 50 см, а для більшого посуду, довші. Майстер розколював їх на рівномірні частини: спершу на дві, потім на чотири у напрямку до серцевини. Гострий кінець колениці відкидається. Потім колениця розколюється на дрібні дощечки. Дощечки складаються у штабелі під стріхою, чергуючи шари перпендикулярним положенням волокон одних відносно інших, щоб вітер, провіваючи між ними, висушував їх. Заготовки на вироби бочкоподібної форми склалися і зберігалися за дещо іншим принципом. Вони спершу оброблялися вісним ножем. Зверху брали ніж з більшим радіусом заокруглення, майже прямим, знизу ножем з меншим радіусом заокруглення, надаючи їм форму майбутньої доги. Середина доги робилася трохи тоншою, щоб легше було її вигнути. Свіжо підготовлені доги переплітають між собою за спеціальною схемою у клітки. Кожна клітка складається з восьми дог, з розрахунку дві клітки на одну посудину. Так клітки мали простояти щонайменше зиму, весну і літо. Восени вони вже були придатні до роботи. Прості доги, хоч і не вигиналися, але послідовність обробки та ж сама. Колену дощечку спершу обробляють вісним ножем, опуклу сторону, а потім вгнуту (жолобок) із внутрішньої. Далі на фуганку, на Гуцульщині (лавці), обробляють боки (канти), підганяючи одну до одної, щоб не було щілин.

Цінність бондарства полягала ще й в тому, що гуцульський майстер не застосовував жодних шаблонів та розмітки виготовляв виріб вручну від початку до кінця. Складені доги у пробному обручі (поставнику) щільно підганяються, міцно заклинюються, оскільки вони в більшості, клиновидної форми. Обручі заміряються, в послідовності від меншого до більшого натягуються міцно на виріб. Після натягування обручів вставляється дно. Нижню частину рівенько обпилюють пилкою, “уторником” вирізується канавка (утор) по внутрішньому периметру виробу, в яку вставляється дно. Заміряють діаметр дна, вставляючи ніжки циркуля в канавку і знаходять шосту частину, тобто радіус круга,

підготовленого на дно. Край круга зрізують вісним ножом на клин, з таким розрахунком, щоб дно зайшло в утори. Ослабивши обруч у тій частині виробу, куди має вставлятися дно, укладають дно в утори, кладуть обруч на місце і виріб готовий. Найпоширеніші два види обручів: плоскі (ставчеті), які являють собою тонкі пластини, витесані з розколеного ясеня, явора, рідше дуба. Інші - гнуті з гнучкого кушового дерева ліщини або смерекової гілки, носять назву гнуті або «віблі», вони є частиною декоративної сторони виробу. Плоскі мають специфічний замок, який разом із пластиною виконує декоративну обв'язку виробу, залишаючи місце для декорування випалюванням. Плетені обручі з гнучкого дерева є простіші та у виготовленні мають нескладний замок, проте розколена рівно на дві частини гілка створює на поверхні виробу опуклий рельєф, який може повторюватися декілька разів, утворюючи ритмічний повтор стрічкового орнаменту на поверхні виробу[9]. Художньо-естетичним завершенням виробу є ручки, накривки, «вуха», носици-лійки тощо.

Для художнього оздоблення своїх виробів гуцульські майстри часто застосовували випалювання, різьблення, а в деяких випадках — на віть інкрустацію. Різьбою та випалюванням бондарські вироби прикрашалися в кінці XIX століття. Це був посуд і дрібні бондарські вироби (так зване «біле» бондарство) які використовувалися у святкові дні, на весіллі та інших урочистостях. Найбільш поширеним оздобленням бондарських виробів було випалювання, яке побутує на Гуцульщині до сьогодення.

На Гуцульщині для декорування бондарних виробів, чіткішого вираження форми й не на шкоду їх утилітарному призначенню за допомогою металевих штампів — «писаків» — широко застосовували техніку художнього випалювання. Випалювачі виготовлялися з металевих стержнів довжиною 25-30 см, на одному кінці якого вигравірували відповідний рисунок, а на другому - робили хвостовик. Хвостовик вставляли у дерев'яну ручку 15-17 см, щоб при нагріванні не обпекати руки. Застосовували також випалювачі, які за один раз випалювали цілий орнаментальний мотив. Їх називали штампами. Під час роботи нагрівали «писаки» на вогні з твердої по-роди дерева — бука, граба, акації, берези та інших [7].

Художнє випалювання, як і інші види народного мистецтва, має свою «мову», — елементи та мотиви геометрично-рослинного характеру. Ті з них, котрі дійшли до нас із далекого минулого, мають назви, створені на основі спостережливості, побажань та вірувань, так само як і назви дерев, квітів, небесних тіл. У постійному творчому процесі відбувається їх якісний та кількісний відбір, створюється щось нове.

«Писаками» здебільшого користуються не як готовими штампами, а «малюють» орнамент вільний, «від руки», як, наприклад, писанку. Тому кожен виріб має неповторний характер, хоч елементи та мотиви можуть бути однакові. Готові бондарні речі не покривають ніякими опоряджувальними матеріалами, що було б недоцільним у їх повсякденному використанні.

Протягом сотень років зусиллями багатьох майстрів шліфувалися прийоми виготовлення, відпрацювання технологічної та утилітарної

досконалості виробів, за цей час винайдено прості й раціональні інструменти та пристрої. І тому, хто прагне чогось досягнути, потрібно пройти довгий шлях майстерності.

Орнамент на поверхні виробу наносився із врахуванням форми, розмірів та його функціонального призначення. Значна кількість бондарського посуду, декорованого легким випаленим орнаментом, зберігається у музейних колекціях із сере дини ХІХ століття [9, С. 267-272].

Найпоширенішим видом бондарських виробів були діжки, що мали різні назви: станва, бодня, кадовб, гордів, полибичок. Вони були у формі зрізаного конуса (ширші внизу, вужчі вгорі). На Гуцульщині виготовляли діжки, що були ширші в середній частині. Їх робили із спеціальних вигнутих (калюхатих) клепок. Форма бочок, діжок в карпатських селах була така ж сама, як і в інших регіонах України: в Центральному Подніпров'ї, Поділлі, Поліссі [8, с.177-179].

Виготовлення бондарського посуду різних типів, були обумовлені практичним застосуванням. Бондарські вироби залежно від функціонального призначення поділяють на: коновки - бондарський посуд, звужений доверху, із ручкою носіння води; двійниці - конічної форми посуд із високою виступаючою ручкою; баклаги - вузьке сплющене барильце, стягнуте з двох сторін обручами для зберігання рідини. Баклаги бувають точені і прикрашені різьбою; барильця - бондарний, бочкоподібної форми, посуд призначений для зберігання міцних напоїв; бербениці - посуд бочкоподібної форми, виготовлений із сосни або смереки, в який набивали бринзу; бочки - найбільш поширений тип бондарського посуду, що застосовується сьогодні в побуті для заквашування овочів та зберігання сипких продуктів; гарчики - бондарський посуд для води та інших рідин; маслбійки (колотівки) - посуд для виготовлення масла в польових та домашніх умовах; цебрак - типологічна група бондарського посуду середньої висоти, часом досить об'ємний, в давнину застосовувався для прання білизни, вовни, в ньому купали дітей та готували корм для худоби; пасківник, святильник, корінник - типологічна група бондарського посуду культового призначення, який застосовується в церковних обрядах, освяченні пасхи та інше. В більшості вони мають еліпсоподібну форму, розширені доверху. Двійниці - це кілька з'єднаних між собою посудин, які використовувалися для перенесення їжі у поле, води та інше [9, С. 267-272].

Тісто для хліба розчиняли у бондарному посуді, що звався загальнослов'янським терміном діжа, діжка. Хлібна діжа мала форму зрізаного конуса. Клепки скріплювали два обручі. Накривали діжу кришкою. З хлібною діжею було пов'язано багато повір'їв та обрядів. Діжа була уособленням багатства сім'ї. Її рідко позичали один одному, вважаючи, що достаток покине (з діжею) дім.

Багато видів бондарного посуду були призначені для молока та молочних продуктів. Для доїння корів та овець у карпатських селах виготовляли дерев'яні дійниці скіпці, зроблені зі смерекових чи букових клепок. Скіпці

були круглої конічної форми, ширші вгорі. Одна з виступаючих клепок служила ручкою. Передня частина скіпця була вищою, щоб молоко не виливалося під час перенесення. Клепки скріплювали двома обручами. Місткість скіпців коливалась від 7 до 12 літрів.

У селах Буковинської Гуцульщини бондарі виготовляли для доїння овець дійницю у вигляді круглої чи еліпсоподібної діжки, ширшої вгорі. Така дійниця мала два вуха з вирізами для пальців.

Дійниця була ширшою внизу, вужчою вгорі, клепки трималися двома обручами. Своєрідністю форми відзначалися коновки для молока. Це був бондарний посуд заввишки від 20 до 40 см у формі зрізаного конуса. Клепки тримали два плоскі обручі. Одна з клепок утворювала ручку. Коновки накривали дерев'яною накривкою.

Для збивання масла гуцульські бондарі виготовляли маснички (маслянки, боденки, збушки). Масничка, зроблена з липи, сливи, ялини або верби, мала форму зрізаного конуса. Вона складалася з трьох частин: дерев'яної бочечки, куди наливали сметану, верхньої частини (навершника, збушка) та довгої палиці з дерев'яним кружком, яким збивали сметану.

Овечу бриндзу гуцули тримали і транспортували з полонини у бербеницях. Це були високі (до 80 см) вузькі бочечки бондарної роботи, виготовлені з ялинових чи букових клепок, скріплених трьома плоскими обручами. Багато видів посуду бондарі виготовляли для води та хмільних напоїв.

Найпоширенішим посудом для перенесення та зберігання води була коновка (конва, кондайка, водоніска). Коновка для води своєю формою нагадувала коновку для молока, але була більшою за розміром. Передня частина, навпроти клепок з ручкою, була вищою. Клепки скріплювали двома плоскими обручами. Відсутність в сім'ї коновки для води була ознакою крайньої бідності.

Гуцульські бондарі виготовляли посуд для алкогольних напоїв. Найбільш поширеними були барильця (барило, барилка, баклага, чубелів). Це був дводонний посуд циліндричної чи бочкоподібної форми з отвором зверху, який закривався чіпком [14, с. 246]. Клепки скріплювалися двома широкими плоскими та кількома (6-8) ліщиновими обручами. Барилки подібної форми і з таким самим функціональним призначенням були поширені і в центральних областях України [4, с. 40].

Окрему групу становив бондарський посуд для транспортування їжі та солоної води, а саме: двійнята, трійнята, пасківник, бокла. Для перенесення їжі в поле під час польових робіт, сіножаті були двійнята (близнята, дзвінята). Двійнята – це дві, бондарної роботи, коновочки, з'єднані в одне ціле: з одного шматка дерева робили дві клепки, які зверху закінчувалися ручкою. Їх накривали покривками, які мали вирізи для ручки.

Для посвячення великоднього печива та харчових продуктів бондарі виготовляли спеціальний посуд пасківник, паскар, пащене цибря, пасканча. Пасківники були круглої чи еліпсоподібної форми в основі, внизу ширші. Клепки тримали два плоскі чи ліщинові обручі. Дві вищі клепки утворювали

вуха з отворами. Зверху накривались дерев'яною кришкою, на якій була ручка-дуга. Кришка пасківника закривалася засувкою (замком), кінці якої проходили через отвори у вищих клепах.

Гуцульські бондарі виготовляли спеціальний посуд для транспортування та зберігання солоної води-ропи, якою були багаті гори. Носили ропу у боклі – посуді циліндричної форми з двома днами. В одній із клепок був отвір для наливання та виливання ропи.

Великий внесок у розвиток художнього бондарства на Гуцульщині вніс Іван Грималюк із села Річки Косівського району. Великим досягненням у творчості майстра є те, що він, застосовуючи обмежену кількість інструментів для випалювання, створював складні композиції для своїх виробів. На відміну від штамів, які дають одноманітний відбиток, писаками майстер досягав віртуозності в орнаментуванні своїх виробів, які вирізняються різноманітністю елементів та мотивів. Користуючись не штампами, а своїм простим прямим писаком, він виконував декілька елементів: “кривулька”, “дубельтова кривулька”, “шишка”, “трісунка”, “сонечко”, “ружа”, “листочки” та інше. Якщо проаналізувати орнаменти, то вони теж були взаємозв'язані з призначенням виробу. Особливо багатим був декор на виробах святкового призначення пасківники, святильники, дорінники та вироби хатнього вжитку: близнята, сільнички, коновки, гарчики. Рідше декорувалися бочки, гелетки, кадовби, відра [9, С. 267-272].

Бондарство як вид народної мистецької творчості, що за нинішніх умов є продуктом досить рідкісним, і це пояснюється багатьма об'єктивними умовами і має своє природне пояснення. Виходять з широкого вжитку вироби ковальства чи ткацтва, лозоплетіння, при характері їх масового, побутування у минулому, а в даний час через об'єктивні обставини сучасного способу життя, художні вироби прикладного мистецтва втрачають утилітарне значення.

Таким чином, досліджуваних деревообробних ремесел та промислів гуцулів свідчить, що вони мають загальноукраїнську основу. Проте, внаслідок різних причин, бондарство Гуцульщини відзначалося специфічними рисами: побутуванням певних видів посуду (дійниці, скопці, коновки, бербениці тощо), своєрідністю його форм та термінології.

Джерела та література: 1. Бірюков М. Косівські різьбарі / Бірюков М. Оповідання, нариси, п'єси. - Львів: Каменяр, 1971. - С. 109-130. 2. Будзан А.Ф. Різьба по дереву в західних областях України: (XIX-XX ст.). - К.:В-цтво АН УРСР, 1960. - 105 с. 3. Гвоздевич С. Гуцульське бондарство кінця XIX - середини XX століття: традиційне та нове//Історія Гуцульщини. - Т. VI. - Львів, 2001. - С. 376-397. 4. Гонтар Т.О. Роль дерева в традиційній культурі українців. Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – К., 2006, вип. 16. 5. Горинь Г.Й., Грендиш Я.Д., Никорак О.І. Домашні промисли і ремесла//Гуцульщина (Історико-етнографічне дослідження). - К.:Наук. думка, 1987. - С. 125-146. 6. Деревоспів Володимира Ворончака. – Вишніця: Черемош, 2012. 7. Калениченко Л. Художня різьба гуцулів// Народна творчість. –К. – 1941. – № 1. 8. Клапчук М.Н. Некоторые новые данные

о народном искусстве Гуцульщины второй половины XIX первой половины XX века//Тез. докл. Всесоюзной конф., посвященной этнографическому изучению современности. - Москва-Нальчик, 1975. **9.** Приймак Й. Д. Технологія художнього деревообробництва. – Косів: Писаний Камінь, - 2010. **10.** Станкевич М. Є. Українське художнє дерево XVI-XX ст. / НАН України; Інститут народознавства. — Л.: Інститут народознавства НАН України, 2002. **11.** Хохол Ю.Ф. Резьба по дереву в горных районах Черновицкой й Станиславской областей УССР//Советская этнография. - № 2. - 1953. **12.** Шухевич В. Гуцульщина. Перша і друга частини. Репретне видання. – Верховина, 1997. **13.** Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huzulszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrycy Nadwornianskiej, Bystrycy Solotwinskiej i Lomnicy // Prace etnograficzne. - Т. III. - Lwow, 1937. **14.** Kaindl R.F. Enhnographische Streifzuge in der Ostkarpathen. Wien, 1898.